

Institutionen för
språk och litteraturer

***Trollkarlar* och *magi* i ett semantiskt och etymologiskt perspektiv.**

Ingmar Söhrman

ingmar.sohrman@gu.se

Ibland hävdas det att trollkarlens yrke är världens nästa äldsta, men egentligen är detta orättvist. Även om ett machoperspektiv talar om trollkarlar (eller trollgubbar), som alltid haft en högre och ibland mer positiv, om än fruktad, status än häxor och trollkonor, är det ändå många gånger just kloka och visa kvinnor som utfört en mycket stor del av dessa magiska handlingar och som också varit de läkekunniga i samhället, och därmed varit de viktigaste och mest närstående utövarna av magi för de flesta människor.

Nu kommer det äntligen fler och fler kvinnliga magiska artister också – och särskilt i två länder, Italien och Japan. De svenska mästerskapen i trolleri har hittills bara vunnits av en kvinna en enda gång. Det finns ingenting annat än tradition som åstadkommit detta förhållande – och tjejerna är på väg starkt!

Emellertid har denna framställning¹ inga pretentioner på att vara fullständig men avses ändå ge en god bild av ordens vägar i främst Europa begränsad av mina språkkunskaper samtidigt som den skall ge lite kulturhistoriska blickar in i trollerivärlden och på dem som är dess utövare. I bibliografin anges alla lexika jag använt, men jag vill inte tynga texten med många referenser eftersom det torde vara tämligen uppenbart vilka lexika som gäller för de

¹ Denna artikel är ett tack till de skribenter och gratulanter som deltog i framställningen av en festskrift till mig i samband med min pensionering (Castro & Granvik et al. 2017,) och detta fick mig att göra en liten språklig reflektion av dessa ord i några mig närstående språk, vilket ligger nära till hands, eftersom temat var artiklar med en anknytning till språk och magi på olika sätt.

olika orden. Grundbulten i framställningen är förstas Buck 1949, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Alla andra referenser ges i texten.

Magiker finns av två, kanske tre slag. Det ena slaget är de som är magiutövare ”på riktigt” och det andra, dit jag hör, är illusionisterna, trollkonstnärerna. Det första slaget är sådana som anser sig stå i ett särskilt förhållande till naturen, övernaturliga makter och till gudar eller demoner. De kan då delas i två kategorier – den goda, som ser till det egna folkets intresse och den andra, som är den mer hotfulla och som står i mörkrets tjänst, men sedan är det naturligtvis många som befinner sig i ett mellanläge, åtminstone i andras ögon. En helbrägdagörerska, som botar krämpor med naturmedicin och sunt förnuft, kan i ett katastrofläge utmålas som häxa, och detta såg vi i häxprocesserna. Tala om att folk sågade den gren de själva satt på!

Häxa har i västerländsk tradition använts om någon som använt magi för att åstadkomma något ont, men var går gränsen mellan en klok gumma som alla behöver hjälp av och en häxa som bara skall förkastas (Hutton 2017: ix-xii; Bates 2002)? Det är omgivningens perspektiv och uppfattning som bestämmer det semantiska innehållet i ordet, och detta kan ofta växla över tid.

För mig är magin eller trolleriet emellertid framför allt en fråga om den ädla konsten att underhålla. Rent formellt, på scen och utanför, behåller man bandet till det metafysiska och den icke-reella världen, och varje anständig trollkarl vidhåller att h@n har magiska krafter, men när någon verkligen driver detta till sin spets och inte längre vill gälla som illusionist tar det hus i helsike. Ett modernt exempel på detta är den skicklige israeliska illusionisten Uri Geller, som lyckades övertyga mängder av personer om sin magiska förmåga att böja föremål. Jag har sett honom. Han är otroligt skicklig, men på den internationella magikongressen i Rimini 2015 erkände han förbehållslöst att han gjort allt för pengar. Detta förtar på intet sätt hans skicklighet, men innebär att han ”steg ner” från att påstå sig ha magiska krafter till att ”bara” bli en mycket skicklig magisk artist. Jag var där och hörde och såg honom! Han böjde inte bara knivar och gafflar utan även golfklubbor.

Det religiöst-mytiska inslaget i trollkarlars verksamhet är helt uppenbart, men sedan egyptisk tid har vi en dokumentation om hur man kunde åstadkomma magiska effekter som skulle fånga de oskyldigas intresse. I Sverige finns ett fint magimuseum i Nyköping, och i Paris kan jag rekommendera ett fantastiskt litet museum. Där finns också magiska apparater, och det ges en föreställning för varje grupp som kommer. Guidningen är på franska och oerhört bra! Museet ligger på 11, Rue Saint-Paul, 75004 - PARIS och museet har en riktigt intressant hemsida <http://www.musedelamagie.com/museecollection.html>. Besök gärna detta fina museum – ett lite annorlunda Parisperspektiv och en god lektion i franska!

I grekisk historia och mytologi hittar vi orakel och andra trollkunniga människor och varelser. Mest kända är naturligtvis oraklen i Olympia och Delfi, men i den klassiska

litteraturen finns det ett antal andra. Här är inte platsen att gå in på alla dessa, men vi har beskrivningar av hur magiska konster framställdes under Antiken (Eklund 2016: 9-19).

Och så till språkens magiska värld. I den latinska världen är det främst sibyllan i Cumae som står som moder till senare siare och magiker, och Alexander den store besökte enligt legenden oraklet i Siwa i nuvarande Egypten (Hult-Vidén, i tryck).

För många generationer av trolleriintresserade i Sverige var det ur boken *Sibyllans hemligheter* (1905), utgiven av pseudonymen Sven Linde, som man inhämtade de grundläggande kunskaperna i trolleri, men där fanns även andra magiska verksamheter som kiro-manti och astrologi beskrivna också. Utan att gå in alltför mycket på denna fascinerande värld vill jag här titta närmare på ett antal magirelaterade etymologier och dessas sammanhang.

Inom trolleriet, som nu är den mer etablerade svenska termen för illusionisternas verksamhet hittar vi olika specialiseringar som *stora illusioner* (t.ex. den itusågade damen), *salongsmagi* (som bedrivs i mindre lokaler eller på små scener) och *bordstrolleri* eller *close-up* (som är trolleri med kort, mynt eller annat), *barntrolleri* och så vidare. Så var det då orden!

Själva ordet **magi** täcker semantiskt både det magiska och det illusionistiska, vilket är användbart för den som ägnar sig åt någon form av trolleri. Själv använder jag i Sverige det spansk klingande artistnamnet *El Mago*, vilket egentligen inte bara syftar på en trollkarl utan även syftar på en av *los Reyes Magos* (Matteus 2,1) som på svenska kallas de "tre vise männen", men i Spanien är det traditionellt de och inte tomten som kommer med presenter vid trettonhelgen², och just visheten återkommer i beteckningar på magikunniga personer i många andra språk. Denna beteckning används även på latin *magi* (sing. *magus*) och på grekiska *μάγοι* (magoi; sing. *μάγος*, magos). Första gången just ordet *magos* på spanska finns dokumenterat är hos poeten Gonzalo de Berceo (1195-1264). I *El Quijote* möter vi *magia* med betoning på det första a:et för första gången (Corominas 1954) och med samma betoning finns ordet på katalanska *màgia*.

I flera andra romanska språk liksom på spanska är de vise männen uppgraderade till kungar (*reyes*). På katalanska är de *els Reis Mags* och på italienska hittar vi *i Re Magi* med den äldre och mer poetiska beteckningen *re* för kung, i dag *rege*. Franskan följer samma mönster *les Rois Mages* liksom dolomiterladinet *I Magi dal urient*, medan den rätoromanska varieteten surselviska närmar sig, som vi skall se, den tyska modellen med *vise män från östern* – *i sabis digl orient*. Rumänskan tar däremot bara fasta på att de var kungar från österlandet *cei trei crai de la răsărit*. Inget magiskt här! Nu är ordet *crai* i sig intressant. Det betecknar snarast "sagokung" eller kung i en kortlek, medan man använder det mer romanska *rege* för de rumänska kungarna, men dessa fanns ju bara under tiden sedan det rumänska kungadömet etablerades 1881 fram till och med 2017, då den siste kungen, Mihai I³, dog. Ordet *crai* anses vara ett inlån från fornlaviskt *kralj* (Miklosich 269; Vinereanu 2009: 275), vilket återfinns i det

² Många spanska familjer har dock både tomte och vise män så barnen får många presenter vid årsskiftet.

³ Han var sedan kommunismens fall uppskattad och välkommen i Rumänien, så i praktiken hade man både en president och en kung, även om Mihai formellt tvingats lämna tronen, när kommunisterna tog över i slutet av 1947.

ryska ordet *король* (*koróli*) och bulgariskans *крал* (*kral*) < (äldre) *кралят* (*kraljat*). Det återfinns i andra balkanspråk som albanska *kralj* och det har möjligen sitt ursprung i namnet *Karl* efter Karl den store. Det finns emellertid en annan förklaring, och det är det grekiska ordet *κρείων* (*kreion*) 'kung, härskare', som förekommer hos Homeros i uttryck som *κρείων Ἀγαμέμνων* (*kreion Agamemnon*) 'kung Agamemnon'. Albanskan använder annars mestadels ordet *mbret* för kung, och detta kommer från det latinska *imperator* i en ganska kontraherad form.

På germanska språk är de "bara" vise män från östern, *Wise men from the east* eller *Die drei Weisen aus dem Morgenlande*, men trollkarlar som visa och kloka märks i det engelska ordet *wizard*, som är det ord som Rowlings använder i Harry Potterböckerna för just 'trollkarl'. Detta är ett senmedeltida ord för "vis man", *sage*; *wys/wise* + *-ard* (suffix för den som gör något); det kommer från franskan och hade tidigare en viss negativ klang. Det kommer dock ursprungligen tyskan).

Både bulgariskans ord 'häxa' *вещица*, och ryskans *ведьма* 'häxa' kommer från *вед* [*vjat*] 'veta', vilket är samma stam som i svenskans *veta* och tyskans *wissen* och *witan* på gotiska, fornsaxiska och anglosaxiska och *wit* på engelska liksom *vidi* på latin, *εἶδω* (*heido*) på grekiska, och *veda* på sanskrit. Engelskans *witch*, tidigare *wiche*, den feminina formen till *wicca*, har dock sannolikt inte att göra med denna stam. Däremot har *wicca* tagits upp av modern naturreligion, och anhängarna kallas idag *wiccaner* 'häxor' (wicca.nu). *Häxa* har aldrig, eller i varje fall väldigt sällan, använts som beteckning på kvinnliga illusionister, utan betecknat utövare av magi och numera olika slags naturreligioner.

Svenskans *häxa* kommer först in i språket i samband med häxprocesserna i slutet på 1600-talet. Ordet kommer då via lågtyskans *hex*, högtyskans *Hexe* och danskans *heks* och har att göra med ordet *hag*, 'inhägnad', svenskans *hage* och *häck*. Sannolikt syftar det då på demoner som red på stängsel (Hagberg 1957). Eventuellt är det besläktat med ordet *kaj*, som finns i nederländskans *kaai* och kommer från medellågtyskans *kâje* inlånat från franskans *quai* och sannolikt ursprungligen från keltiska språk. Kymriskas *cae* 'inhägnad' och medelbretonskas *quae* 'häck' skall komma från en indoeuropeisk rot *kag^h*, och vara ursprung till häxa i betydelsen 'stängselryttaren'.

Det klassiska grekiska ordet för häxa var *φαρμακίς* (*farmakis*), 'trollkvinna; giftblanderska', och här ser man hur nära medicin och gift stod varandra i folks tankar och många gånger i verkligheten. Därför kan magi också heta *φαρμακεία* (*farmakeia*) men ofta med betydelsen giftblandning, och detta ord har kommit in i rumänskans sagospråk där ofta ordet *farmec* används om trolldom. På nygrekiska har denna betydelse försvunnit även om ordet *φαρμάκωμα* (*farmakoma*) finns med betydelsen 'förgiftning'. *Μάγισσα* (*magissa*) torde var det vanligaste ordet i dag för häxa, även om också andra ord finns som *στρίγλα* (*strigla*) som antagligen är bildat av *στριξ* (*strix*; se längre fram i texten). På romani finns ordet *farmakatarka* som ett ord för häxa, och detta skulle då kunna vara inlånat från grekiskan.

Trollkarl kallas oftast *magician* på rumänska, men i mytologin talar man om *fermecător* eller om det var en kvinna *fermecătoare* (Niculae 2017: 170-172.), ord som givetvis hänger

samman med *farmec*. Ett annat ord för magiker är *vräjitor* som är den som slänger ut trollformler, *vräji* eller *blesteme*. *Vraja* (plur. *vräji*) anses vara ett slaviskt ord, *vraža* 'förtrollning; förbannelse'. Ordet finns i polska *wrog* med samma betydelse, men inte i de flesta andra slaviska språk, och det har diskuterats om det har samma ursprung som de västromanska språkens *bruja*, men detta är oklart. Fonologiskt skulle det kunna stämma bra, men beläggen saknas. *Blestem* (sing.) är naturligtvis en kortform av det senlatinska verbet **blastimare* från det klassiska *blasphemare* 'häda' med ett grekiskt ursprung, förstås, *βλαφημέω* (blasfemeo).

De västligaste romanska språken har alltså ordet *bruja* i olika varianter. *Bruja* heter det alltså på spanska, *bruxa* på portugisiska och *bruixa* på katalanska, som troligen påverkat sardiskan och där givit ordet *bruscia* liksom *broxa* på aragonesiska (nordostlig spansk varietet), *broucho* på gaskonska (en speciell occitanska dialekt; den mest kände talaren av denna torde vara musketören D'Artaignan) och *brèicho* på andra occitanska dialekter.

Etymologin är osäker, möjligen finns ett keltiskt *bruskja* 'småregna; blåsa kall vind', och detta skulle då kunna ligga bakom engadinska (en rätoromansk varietet) *brüs-cha* 'ett tunt snötäcke' och liknande former på en del norditalienska varieteter, men det verkar semantiskt osäkert.

Magi (Buck 1949: 1494-1496) som alltså är den mest generiska termen för verksamheten, finns i de allra flesta europeiska språk, tyska *Magie*, eng. *magic*, franska *magie* från mitten 1500-talet och först hos Ronsard (Rey 1992), rumänska *magie*, italienska *magia* (med betoning på i:et). På portugisiska finns *magia* och *mágica*, och på occitanska hittar vi *magio* och *mascarie*, vilket snarast är det negativa ordet för svart magi.

På de nordiska språken används *magi* utom på isländska, som inte så gärna släpper in lånord. På både litauiska och ryska finns *magije* och på polska hittar vi *magia*, och på serbiska och kroatiska blivit *magija*. Också albanska har lånat in ordet *magji*, och trollkarlen blir då *magjistar* och *magjibërës* (från verbet *běj* 'göra', som i vissa former tar R i stället för J, och det blir då "magigöraren"). För magi finns på albanska också *trillim* 'lögn, fiktion' (detta enligt ett lexikon från kommunisttiden som ju deklarerat Albanien ett helt ateistiskt land och därmed tog totalt avstånd från andra icke-profana företeelser; Kokona 1977: 531; jfr Kostallari⁴ 1980) och *marifet* 'den fingerfärdige'. Här kan man jämföra detta uttryck för trolleri, särskilt close-up, med engelskans *bordsmagi* eller *sleight of hand*. Dessa språk har alla i stor utsträckning lånat in ordet från grekiskan *μαγεία* (mageía), samma ord används också på nygrekiska liksom *μάγια* (magía). Förutom *μαγεία* (mageía) finns i klassisk grekiska också *μαγία* (magía; observera en skillnad i betoningen gentemot nygrekiskan), oftast har *magi* kommit in i de olika språken via latinet, *magia*, *magica ars*, men ordet är äldre än så, och vi hittar det i den klassiska grekiskan som en ofta föraktfull beteckning på mediska (fornpersiska) präster *μάγος* (mágos; plural *μάγοι*, mágoi) och *mağūs* på persiska, som då ansågs vara trollkarlar och inga riktiga

⁴ En liten kul detalj är att huvudredaktören Androkli Kostallari faktiskt blev hedersdoktor vid Göteborgs universitet tack vare den tidigare och mångkunnige professorn i slaviska språk vid detta universitet Gunnar Jacobsson, och dessutom var Kostallari min följeslagare vid ett studiebesök i Albanien 1983.

präster eftersom de var zoroastiska eldspräster (Hellquist 1957; Retsö, under utgivning). De har troligen fått namnet efter den furste eller folk (oklart i skrifterna om det är personer eller folkgrupper, antagligen båda) uppkallat efter fursten Magog som tillsammans med Gog stängdes in av Alexander den store enligt legenden (Hult & Vidén, i tryck) och därmed givit namn åt de iranska *magoi* som Georgios Monachos skriver om i mitten av 800-talet e.Kr. (*Chronicon* I:11.). Att detta sedan av spansk-arabiska resenärer lett till att vikingarna betecknades som *madjus*, gör inte det hela mindre intressant (Retsö, under utgivning). Det är oklart hur skandinaverna kom att betraktas som magiker, eller vad som var grunden till denna etnonym. Den mest sannolika förklaringen som Retsö (under utgivning) lyfter fram är just att det vilda folket från norr "rimligen" hörde samman med Magog som ju utestängts från den "civiliserade" världen av Alexander. Möjligen, men osannolikt, stammar ordet från assyriskan.

Det franska ordet *prestidigitateur* syftar närmast på trollkonstnären och är ett sent ord i franskan (1823). Det är en sammansättning av det italienska adjektivet *presto* 'snabb', antagligen i formen **preste*, och det latinska *digitus* 'finger' + konjunktionssuffixet *-a* och suffixet *-teur* 'den som utför något' alltså den som har snabba fingrar, och detta stämmer ju med en hel del av trolleriets verklighet. Trolleri blir då *prestidigitation*, ett ord som är lite knepigt att uttala och, som åtminstone då jag läste grundkursen i franska på universitetet, användes i uttalsundervisningen till min då stora båtнад. Ordet återfinns på flera romanska språk, till exempel italienska i formen *prestidigitazione*, men det är dokumenterat först 15 år senare än det franska, så det verkar ha uppstått på fransk botten även om det första elementet är italienskt. Däremot förekommer *prestidigitateur* nästan inte alls i de andra romanska språken. Utan tvekan är det bara i franskan som orden används mer frekvent.

På nygrekiskan "gör man magi" när man trollar *κάνω μαγικά* (kano magika) liksom i engelskan *do magic* eller *perform magic*). En lite rolig detalj är att 'trolla' också kan heta *κάνω μαγικά μεταφορικά* (kano magika metaforika) 'göra (metaforisk) magi', och *κάνω ταχυδακτυλοουργίες* (kano magika tachydaktylurgies), och detta sista ord betyder *taskspelare* vilket ju kommer från tyskans *Taschenspieler*. *Ταχυσ* (tachys) betyder ju 'snabb' och *ταχυδακτυλοουργός* (tachydaktylurgos), och detta är ett substantiv som nu betyder 'trollkonstnär'.

Två romanska språk står ut, rätoromanska (surselviska), som visserligen har *magia* men också *striegn* som naturligtvis har sitt ursprung i det italienska ordet för 'häxa' *strega* liksom det friuliska *striege*, även om också *magie* finns. Att *striegn* är det viktiga ordet märks i det surselviska uttrycket *codisch*⁵ *da striegn* "trolleribok" liksom i att *trollkarl* heter *striun*.

I den rumänska folkloren finns också *strigoi* som är ett slags vampyr som suger livskraften ur människor (Söhrman 2016: 38-39). Etymologin är grekisk-latinsk *στριξ*, *strix* "uggla", som under antiken ansågs suga blod ur barn, vilket under medeltiden överfördes som beteckning till kvinnor som kunde spå i framtiden genom trolldom och förbund med djävulen. Redan San Isidoro (560-636 e.Kr.) har beskrivit denna "hemska" fågel i sin *Etymologiae* (bok 12: 42).

⁵ Lite roligt är att det latinska *codex* och inte som i andra romanska språk *liber*, som blivit det vanliga ordet för 'bok' på surselviska.

Ett ursprungligare ord på svenska är *trolleri* som naturligtvis har med *troll* att göra och semantiskt antagligen ursprungligen "göra till ett troll" alltså 'förtrolla'. Jämför bildningen *kröka* = "göra till en krok". Att detta senare ord sedan fått en metaforisk betydelse av att supa är en annan sak, och enligt Hellquist bygger detta på att "kröka armen (för att föra bågaren till munnen)".

Trolla finns på andra nordiska språk *trylde/trylle* (da./norska, men på isländska är ordet som används *galdur*, och trollkarl blir då *galdramaður* eller *töframaður* efter verbet *töfra* 'förtrolla'. Detta senare verb har en något märklig bakgrund, det finns i fornnordiskan som *taufr* och i medellågtyskan som *töver* och i nederländskan finns *toverkunst* (tidigare stavat *tooverkunst*) och *betovering* förutom *magie* förstås. Dessa hänför sig mer till svartkonst och dylikt i synnerhet *toverij*, och *tovernaar* avser mestadels en "riktig" magiker. Parentetiskt kan det ändå vara intressant att notera att i Nederländerna har till följd av sena häxprocesser invånarna i Schiedam kommit att få öknamnet *tovenaars* liksom de i Idegem som kallas *toveraraars*.

På fornhögtyska hittar vi verbet *zaubar* och på medelhögtyska *zoubar*, som alltså är samma ord, och detta har på modern tyska givit *zaubern*, *Zauberei* och *Zauberer* men *Taschenspieler* för artisen och *Zauberer* för magiker, och detta skall egentligen betyda '(rött) pigment; rött bly' och syfta på att man färgade de "magiska" runorna röda på stenarna, men detta är en minst sagt oklar etymologi (Buck 1949). I dag används normalt *Zauberer* eller möjligen *Magiker* om illusionister, medan *Taschenspieler* är pejorativt. På nederländska betecknas trolleriet oftast som *goochelarij*, *goochelkunst* och *gegoochel* liksom det från franskan inlånade *trucage* och även *hocuspocus*. Ordet trollkarl, *goochelaar*, kommer från tyskan och i fornhögtyska finns *gougulâri*, ett inlån från fornfranskan *jogleor* som i sin tur kommer från latinets *iocularius* och alltså är samma ord som *gycklare* på svenska och *Gaukler* på modern tyska. Gränserna mellan de olika aktiviteterna under medeltida marknader var inte alltid så klara. Många var musiker, sångare, jonglörer och akrobater förutom att vara trollkonstnärer, och det är väl just denna mångkunniga person som kallas gycklare.

Ett semantiskt intressant fall är ecuadoriansk quichua, som inte lånat in ordet från spanskan, utan i stället använder lexemet *saillulai* som är en sammansättning av quichuaorden *saillu* 'verklig' och *shalana* 'byta', alltså "att byta verklighet", en fin beskrivning av verksamheten, eller hur?

Utövarna av trolleri har ofta benämnts med substantiv som är avledda från ordet *magi*, men på franska har vi till en början en konkurrens mellan *mage* och *magicien* sedan 1300-talet, men det är det senare ordet som vunnit och används i dag för att beteckna en illusionist. *Mage* är mer mystiskt och förbundet med mörka magiska krafter. På spanska är *magico* vedertaget liksom *ilusionista* och på katalanska har vi *màgic* både som substantiv och adjektiv och dessutom även *ilusionista*. Engelskans *magician* är den etablerade beteckningen, och på svenska kan man använda *magiker*, men *trollkarl* är den term man vanligtvis använder, även om det är ett lite bekymmersamt ord ur ett genusperspektiv, och en del föredrar därför den könsneutrala beteckningen *trollare*, men den har inte riktigt slagit igenom.

I de keltiska språken hittar vi rester av den gamla druidreligionen i beteckningarna som forniriska *druidecht* och *aimmitech*, men nyiriska *draoidheacht*, *pisedog*. *Pisog* är av obekant ursprung, medan det första, *druidecht*, kommer från *druí* (genitiv *druad*). Här är etymologierna osäkra. *Druidecht* och *draodeacht* betyder 'trolleri' med hänsyftning på de gamla druiderna och deras religion. Intressant är också existensen av ordet *breou* på bretonska, antagligen från franska *bref* eller *brevet* 'brev, dokument' som i överförd betydelse syftar på 'trollformel'. Ordet är givetvis detsamma som i svenska, också detta ett lånord från franska. De P-keltiska⁶ språken kymriska och bretonska har båda lexemet *hud* för magi, men det är ålderdomligt.

Semantiskt sett är det intressant att i flera språk hittar vi snarast betydelsen *dåd*, *verk* som står för magiska handlingar och de kommer från ord för *göra*. Ordet *magi* på avestiska (ett fornpersiskt språk) var dock *yatu* liksom på sanskrit, men där hittar vi även *krtyā* "dåd, gärning" och särskilt en magisk sådan och *māyā* "övernaturlig makt, magi". Jag återkommer till detta "att göra magi" lite längre ner.

Conjurer används oftast om en trollkarl på engelska, men sällan i trollerikretsar i dag, medan verbalsubstantivet *conjuring* förekommer i böcker och kataloger från trollerifirmor och i andra trollerisammanhang. *Conjurer* är naturligtvis ett latinskt lån i engelskan via franskan, *con* (<*cum* 'med') + *iurare*, och *conjurer* på franska, med betydelsen 'att svära; att bilda en pakt med' för att åstadkomma något magiskt. Man kan ju lätt ana med vem pakten skulle göras. Ordet dyker upp omkring 1300 i engelskan, men finns redan drygt 300 år tidigare i franskan, från början med betydelsen att 'få fram en helig kraft' som övergick till att betyda 'att uttala magiska ord/besvärjelser' för att sedan komma att oftast betyda 'att avvärja ont'. Som substantiv föreslog Vaugelas i början av 1600-talet att man skulle använda *conjurateur*, *conjuratrice*, för att undvika att blandas ihop med betydelsen 'konspirera – konspiratör', *conjurer* – *conjuré*, som kommit in i franskan genom ett semantiskt lån från latinet på 1400-talet, och det är denna senare betydelse som överlevt i franskan.

I många språk har verbet *göra/åstadkomma* fått en mer specialiserad betydelse *göra något magiskt/förtrolla*. I historien är det den siste habsburgaren på Spaniens tron, Carlos II, som led av flera fysiska och mentala defekter, som av många ansågs ha blivit utsatt för trolldom. Han kallas därför ofta *el hechizado* 'den förtrollade'. Hans enda fördel var kanske att han till skillnad från många andra historiska personligheter dog ett jämnt år – 1700, vilket gav upphov till det spanska tronföljdskriget, som slutade med att den franska pretendenten, sedermera Felipe V av Spanien, som tillhörde huset Bourbon, fick tronen, medan den österrikiske pretendenten förlorade. De var båda barn till kung Carlos' två systrar. Katalanerna hade satsat på österrikaren, och här började en del av problemen mellan Katalonien och Kastilien, som i dag blivit akuta.

Även portugisiskan använder verbet 'göra', *fazer*, för att bilda ordet *feitico* 'trolldom' från latinets *facticius*. Portugisiska har sedan givit *fétiche* på franska och *fetish* på engelska, som troligen kommit via franskan med tanke på stavningen, men fenomenet verkar vara känt

⁶ Man skiljer på Q- och P-keltiska på grund av hur det inledande K-ljudet utvecklats i olika keltiska språk.

tidigare i engelska. Också svenskans *fetisch* anses, trots stavningen, ha kommit direkt från franskan och inte via tyskan. Orden kommer samtliga in i de olika språken på 1600-talet. Det rumänska ordet för *faktum*, alltså det som är gjort, är *fapt* och kan förutom 'gjort; gärning' också betyda 'trolldom', som utövats för att skydda sig och orsaka en annan någon skada liksom faktiskt för att vinna någons kärlek så sade man *a face de fapt* 'att göra av en gärning, alltså åstadkomma magi' (Niculae 2017: 173-185). Ville man tillgripa en riktigt mäktig besvärjelse så var det *faptul cel mare* 'den största gärningen' eller *faptul pe cap de om* 'gärningen på en människas huvud' (ibid.).

Det slaviska språken använder olika ord med stammen *čar-* som anses vara bildat från sanskritordet *kr* 'göra', och detta lexem har då blivit *czary* på polska, på ryska *чародеѣ* (tjaro-dej) 'trollkarl', bulgariska *чаровен* (tjaroven) 'charmig, förtrollande' i helt normala sammanhang, men med ett ursprung i magin, och så också serbiska *čarobnost* 'förtrollning'.

Hur magikerna utövade sin verksamhet satte också sina spår i språket. På franska talar man om *enchanteur*, alltså den som förhäxade genom trollformler och besvärjelser. Och naturligtvis ligger olika ord för 'sång' bakom, *carmen* på latin och på grekiskan *ἀοδή* (aode), och *ἐπαοδή* (epaode) blir då 'trollformel'. Man talade eller sjöng besvärjelser. På svenska och engelska skulle man tala om besvärjare, som i David Eddings romaner om besvärjarna i *The Belgariad* och *The Mallorean*, men besvärjare som term ger oftast en negativ bild av den det gäller.

På spanska är ju verbet *encantar* det som oftast används i participform för att uttrycka tillfredsställelse eller glädje men det är ju samma sak som sker med verbet *förtrolla* på svenska som i *förtrollande/förtrollad*. Det motsvarande franska verbet *enchanter* används på samma sätt.

De franska beteckningarna *sorcier*, *sorcière* i formen *sorcerius* finns redan med i Reichenauglossorna från 700-talets slut, och dessa är de äldsta bevisen på existensen av det franska språket och också de äldsta på något romanskt språk.

Lexemet kommer från ett förmodat vulgärlatinskt **sortiarius* "siare, framsägare av framtiden". Den feminina formen *sortiaria* anses emellertid stamma från det klassiska latinet *sortiaria* < *sors*, *sortis* 'öde; orakelsvar' (Rey 1992). Det finns också konkurrerande former *sorcelière* (1100-talet) *sorceresse* (1200-talet). Ursprungligen ansågs dessa kvinnor och män vara i förbund med djävulen men under 1600-talet började orden användas för att beteckna artister. Liksom i italienska och spanska *sortilegio* finns också det franska substantivet *sortilège* 'spådom' från latinets *sortilegus* 'profetia; spådom'. Även andra romanska språk har varianter av detta ord.

I engelskan hittar vi naturligtvis det lite nedsättande *sorcerer* som knappast används av dagens trollkarlar, men dock i vissa magisk-religiösa kretsar – och i fantasy litteraturen, där magin florerar i både positiv och negativ betydelse. En liten intressant observation är att den "moderne" magikern, *Gandalf* i J.R.R. Tolkiens verk *The Lord of the Rings*, faktiskt bär just namnet *Gandalf*, men detta betecknar i den nordiska mytologin en dvärg och inte en magiker. Detta var naturligtvis helt klart för den i den nordiska mytologin väl bevandrade Tolkien (se

Lönnroths översättning av *Den poetiska Eddan*, sid. 24, *Dvärgkatalogen*), men han gillade antagligen namnet,

I slutet av 1800-talet övertalades den store franske trollkarlen Jean-Eugène Robert-Houdin (1805-1871) att för den franska statens räkning tävla i magi med marockanska trollkarlar (*sorciers*) för att visa att Frankrike var överlägset och hade rätt att styra landet som kolonialmakt. Robert-Houdin verkar ha varit allt annat än glad åt uppdraget (Hladik 1974: 15-16). Han är förresten en intressant person som gav sitt namn till den ungersk-amerikanske utbrytarkungen Houdini, men han uppfann förutom trolleriapparater också ett antal oftalmologiska instrument som använts av ögonläkare ända fram till slutet av förra seklet. Ursprungligen var han utbildad urmakare, innan han påbörjade den karriär som gjort att han av många anses vara den moderna trollkonstens fader.

Det är också i Frankrike som trolleriföreningar bildas, och det är ingen slump att namnet för det internationella organ som ordnar världskongresser bär ett franskt namn, *Fédération Internationale des Sociétés Magiques*, gemenligen kallat *FISM*.

En annan magisk förgrundsgestalt är den italienske prästen Giovanni Bosco (1815-1888) som arbetade med fattiga och föräldralösa barn och använde bland annat trolleri för att väcka deras intressen för annat än stöld och andra mindre tilltalande aktiviteter. Han värnade barnen i en hård tid och grundade en munkorden, Salesianernas kongregation, och han helgonförklarades 1934, och därmed kan vi trollkarlar också ståta med ett alldeles eget helgon.⁷

På slaviska språk hittar vi dels ord baserade på det grekisk-latinska *magia* (*магия*) men också olika avledningar av *влушиба* (*vlušiba*) 'magi'. I bulgariska finns också *вълшебство* (*vølsjebstvo*) med samma betydelse. Det fornkirkoslaviska ordet är *влъхвъ* 'vis man, magiker, trollkarl', och *влъхвованые* betydde 'förtrollning'. Detta ord är möjligen besläktat med det nordiska *vølva* 'spåkvinna', från *vølr* 'stavbärrerska'. Staven bar hon som ett ämbetstecken. På slovenska heter det talande nog *vøthva* och finska *velho* 'trollkarl' och *velho naisesta* 'häxa' och på estniska *vølu*. Här finns ett möjligt och kanske till och med sannolikt band mellan språken i Öst- och Nordeuropa.

Intressant är också att det isländska *seið*, och *sejd* på svenska, kanske har ett slaviskt ursprung från fornkirkoslaviska *šetiti se* 'komma ihåg'. Dessa ord syftar snarast mot en religiöst-magiska verksamheten och används sällan för underhållningstrolleri.

Ryskans *волшебник* (*vølsjebnik*) 'trollkarl' som kommer från fornkirkoslaviska *волшебный* (*vølsjebnij*) 'förtrollare, förtjusare', andra ord för 'trollkarl' på ryska är *колдун* (*koldun*) men med okänd etymologi, *маг* (*mag*) som förstås kommer från grekiskan, *чародей* (*tjarodej*), som härrör från *чары* (*tjary*; f. pl.) 'förtrollning; förtjusning' vilka samtliga betecknar den

⁷ För den bildningstörstande kan Per Eklund, *Trolleri som konst och kultur* och den digra välillustrerade *Magic* av Noël Daniel (utg.) rekommenderas. Dessutom finns nu också den mer lättsamma men gedigna *Harry Potter. A History of Magic*, som egentligen är en utställningskatalog från British Library, där man ger mycket bildmaterial och förklaringar till Rowlings magiska begrepp som de använts och ännu som finns i den magiska traditionen. Ytterligare en intressant utställningskatalog över gamla trolleriaffischer och andra utensilier är *La Magia en la BNE*, som gjordes för en utställning 2011 på spanska nationalbiblioteket. Den innehåller också en kort historik.

mytiske trollkarlen medan däremot *фокусник* (fokusnik), som är trollkonstnär, är ordet som kommer att användas för artisterna, illusionisterna liksom förstås lånordet *иллюзионист* (iljuzionist). Dock skall sägas att *волшебник* (volsjebnik) 'trollkarl' liksom på bulgariska *вълшебство* (vəlsjebstvo) 'trolldom, under' och *вълшебник* (vəlsjebnik) 'trollkarl') har en klang av sagramystik och är positivt laddat till skillnad från bulgariska *магьосник* (magjosnik) 'magiker', som oftast är hänföret sig mer till svartkonst, förutom när det används för konstnärer och andra som presterat så högt att det måste vara magi. Kroatiska använder *magija*, *čarolija* eller *čar* för 'magi'. *Mađioničar* används både om magiker i mer religiös bemärkelse och för en modern trollkarl.

Фокус (fokus) betyder alltså 'trolleritrick', på bulgariska, och följdriktigt finns uttrycket *права фокуси* (*právja fokusi*) = 'göra tricks' alltså 'trolla'⁸, och trollkarl blir då förstås *фокусник*, (*fókusnik*). Detta ord förekommer i flera andra slaviska språk bland annat på ryska, som antagligen är varifrån ordet ursprungligen spritts i den slaviska världen.

Ordet *fokus* skulle kunna tolkas som ett latinskt lånord *focus*, men det är fonologiskt mer intressant än så. Det är *hokus-pokus* som via tyskan kommit in i många slaviska språk som bulgariska och ryska i formen *fokus-pokus* (*фокус-покус*). Det germanska H-ljudet finns inte i slaviska språk, och då blev F ett möjligt ersättningsalternativ. Detta ord är i sig en egen etymologisk kullerbytta eftersom det är en blandning av olika formler av kyrkligt latin: *Hoc est corpus meum...* (Detta är min kropp...) och *filiusque* (och sonen). Trollkonstnären blir alltså "hokuspokusaren" i flera slaviska språk.

På finska används verbet *taikoa* 'trolla', så man säger *taikoa kaniini hatusta* 'trolla fram kaniner ur hatten', som främst tidigare var en vanligt förekommande trollkonst på scenen, och den som utför konsterna kallas *taikuri*. Ordet är bildat av *taika* 'förtrollning' och täcker både illusionisternas verksamhet och ren svartkonst. *Taikauus* blir då både 'trolleri' och 'magi'. Finlands äldsta trolleriförening heter följaktligen *Suomen Taikapiiri* 'Den finska magiska kretsen'.

Både finnar och samer ansågs trollkunniga i äldre tid och långt fram i tiden konsulterades samiska magiker och kom därför att också vara verksamma tillsammans med renskötare och andra yrkesutövare långt ner i Svealand, vilket framgår av många dokument. Detta förhållande har dock förnekats av rasbiologiskt och nationellt inriktade forskare och politiker, vilket påverkat bilden av samerna som ett folk endast i norra delen av Sverige. I det samiska samhället var det en *nåjd* (*noid*) på svenska eller *noaidi* på samiska, *nåejtie* på sydsamiska (jämför finskans *noita* 'trollkarl' och 'trollpacka' men som inte alls motsvarar 'illusionist'), som stod för det magiska kunnandet och även var en vis rådgivare och schaman. Liksom hos de keltiska druiderna var detta en kunskapstradition som endast överfördes muntligt och många gånger inom samma familj. Nu finns det flera samiska varieteter och stavningarna är flera och har också varierat under tidens gång (enligt malisen har detta skett varje gång man bytt professor i samiska i Trondheim). En icke samisk magiker heter *raavmere* på sydsamiska och var därmed

⁸ Se tidigare resonemang om användningen av verbet *göra* för att bilda uttryck som har med magi att göra!

helt klart skild från den egna schamanen. *Raav-* betyder antagligen 'äldre' och skulle då kunna ha en respektfull betydelse, men detta är osäkert.

Det finns alltså en stor mångtydig semantisk lexikal rikedom här på magins och trolleriets område, och vi har i huvudsak två grenar av betydelser den magiska kraften och underhållningen, men vi har också ett antal semantiska och lexikala linjer som går över språken och inte alltid delas av närstående språk. Här har jag försökt bena ut de olika morfologiska och semantiska kontakterna som finns och som har funnits. Det är naturligtvis så att illusionisterna lånat mycken terminologi från den "riktiga" magin, men detta är en del av spelet och gör det hela än mer spännande. Läs och begrunda och njut av språkens magi!

Bibliografi:

Lexika:

- Barnhart, Robert K., 1995, *The Barnhart Concise Dictionary of Etymology*, New York: HarperCollins Books.
- Beets, A. & Muller J.W., 1900, *Wordenboek der nederlandse taal*, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Buck, Carl Darling, 1949, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago: University of Chicago Press.
- Cantell, Ilse et al. 2008 [2000], *Suomi ruotsi suomi sanakirja*, Helsingfors: Werner Söderström Osekeyhtiö.
- Colonna, Barbbara, 1997, *Dizionario etimologico della lingua italiana. L'origine delle nostre parole*. Genua: Newton & Compton editori.
- Corominas, Joan, 1954-1957, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, Bern: Francke Verlag.
- Faggin, Giorgio, 1985, *Vocabolario della lingua friulana*, 2 vol., Udine: del Bianco Editore.
- de Fourvières, Xavier, 1973, *Lou pichot tresor*, Avignon : Aubanel.
- Gunnarsson, Gunnar & de Roubetz, 1965, *Rysk-svenskt lexikon*, Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Hellquist, Elof, 1957, *Svensk etymologisk ordbok*, Lund: Gleerups förlag.
- Hemon, Roparz, 1974, *Dictionnaire français-breton*, Brest : Al Liamm.
- Hesslin Rider, Ingrid, 2005, *Norstedts grekiska ordbok*, Stockholm: Norstedts.
- Hutton, Ronald, 2017, *The witch. A history of Fear from Ancient Times to the Present*, Nerw Haven/London: Yale University Press.
- Kalogjere, Damira, 2003, *Modern rječnik, englesko-hravatski*, Zagreb: Naklada.
- Kintana, Xavier m.fl. , 1988, *Hitzegia bi mila*, Donostia/Victoria: Elkar.
- Kokona, Vedat, 1977, *Fjalor shqip-frengjisht*, Tirana: Shtepia bouese "8 nentori".
- Kostallari, Androkli, 1980, *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tirana: Akademia e shkencave e RPS të shqipërisë.

- Kruyskamp Cornelis, 1961, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Lee, Ronald, 2011, *Romani Dictionary, English-Kalderash*, Toronto: Magoria Books.
- Menge, Hermann & Güthling, Otto, 1954, [1913], *Enzyklopädisches Wörterbuch der griechischen und deutschen Sprache*, Berlin-Schöneberg: Langenscheidt.
- Milanova, D.E. (Миланова, Д. Е.), 1962, *Шведско-русский словарь*, Moskva: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Munteanu, Valeriu, 2002, *Dicționar suedez-român*, București: Polirom.
- Rey, Alain, 1992, *Dictionnaire historique de la langue française*, Paris : Dictionnaires Le Robert.
- Sjurbanova, Daniela (Шурбанова, Данела) et al., 2007, *Нов учителен речник*, Sofia: Ernst Klett Sprachen.
- Taupiac, Jacme, 1992, *Diccionari de mila mots*, Toulouse : Collègi d'Occitania.
- Tsyganenko, G.P. (Цыганенко, Г. П.), 1970, *Этимологический словарь русского языка*, Kiev: Издательство "Радянська Школа".
- Vasmer, Max, (Фасмер, Макс), 2009 [1964-1973; första upplagan på tyska 1950-1958], *Этимологический словарь русского языка*, Moskva: Biblio.
- Vieli, Ramun & Alexi Decurtins, 1980 [1975], *Vocabulari tudestg-sursilvan*, CueraLigia Romontscha.
- Vinereanu, Mihai, 2009, *Dicționar etimologic al limbii române*, București : Alcor Edinpex SRL.
- Yánez Cossío, Consuelo, 2007, *Léxico ampliado. Quichua-español, español-quichua*, vol. II, Quito: Corporación Educativa.

Övrig bibliografi som citeras:

- Bates, Brian, 2002, *The Real Middle Earth. Magic and Mystery in the Dark Age*, London: Pan Books.
- Daniel, Noël (utg.), 2013, *Magic* (publicerad på flera språk), Köln: Taschen.
- Eklund, Per, 2016, *Trolleri som konst och kultur*, Stockholm: Carlsson.
- Evans, Harold Meurig & William O. Thomas, 2002 [1958], *Y Geiriadur Mawr, The Complete Welsh-English – English-Welsh Dictionary*, Ammanford: Gwasg Dinefur Press.
- Georgius Monachus, 1904, *Chronicon* ed. C. De Boor I-II, Stuttgart.
- Harry Potter. A History of Magic*, 2017, utg. av British Library, London: Bloomsbury.
- Hladik, Jean, 1974 [1967], *Prestidigitation et illusionisme*, Paris: PUF.
- Hult, Karin & Gunhild Vidén, (under tryckning), *Alexander den store – en gränslös historia*, Stockholm: Appell.
- (San) Isidoro de Sevilla, 2004, *Etimologías* (tvåspråkig utgåva latin-spanska), Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.
- Lindsay, W.M. (utg.), 1911, (San) Isidoro, *Etymologiae*, Oxford: Oxford University Press, i sin helhet utgiven på nätet:

- <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Isidore/home.html>
- Lönnroth, Lars, 2016 (övs. & utg.) 2016, *Den poetiska Eddan*, Stockholm: Atlantis
- La Magia en la BNE*, 2011, Madrid: Biblioteca Nacional de España.
- Niculae, Cornel-Dan, 2017, *Magia și Ființe Fantastice din Arhaicul Românesc. Leacuri și Remedii magice din Carpați*, București: Carpathia Rex
- Retsö, Jan, (under utgivning), "Old Nordic Religion According to Arabic Sources".
- Söhrman, Ingmar, 2017, *Den sanna historien om Dracula. Mannen – myten – legenden*, Eskilstuna: Vaktel.
- Wicca.nu* ; se <http://www.wicca.nu/vadarwicca/wiccashistoria.html>.